

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE KLUNDERT

INHOUD:	pag.
1. Woord vooraf	3
2. Criteria	4
3. Werkwijze	7
4. Historische karakteristiek van Klundert	10
Landschap	
Nederzettingen	
Bebouwing en groenelementen	
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	16
6. Literatuurlijst	32
7. Kaart gemeente Klundert (bijlage)	

Monum a

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Klundert maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het Zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart. In september 1979 is een drietal inventariseurs aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdend proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1986 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, met gebruikmaking van waardevolle aanvullingen van de heer L. van der Mierden van Heemkundekring "Die Overdraghe".

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, november 1987.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven. Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

● Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw) type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek

- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.
- Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria
 - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
 - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
 - het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- Sociaal- en cultuurhistorische criteria
 - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisjes, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuur-historisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samen-stellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepre-senteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslis-singen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken.

Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meer of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn

namelijk direct vergelijkbaar met de huidige topografische kaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting. In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord? Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kan zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is. Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven. Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamontrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

-
- * In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.
 - ** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omljnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN KLUNDERT

Landschap

De gemeente omvat de kern Klundert, een deel van de kern Noordhoek en de kernen Moerdijk en Noordschans. Verder treffen we de kleine buurtschappen Tonnekreek en Roode Vaart. De gemeentegrens heeft een gecompliceerd beloop, daar het grondgebied in tweeën wordt gedeeld door het industrieterrein Moerdijk dat in de plaats is gekomen van een poldergebied met buitendijkse landaanwinningen. De westelijke grens met Fijnaart volgt de waterlopen en watergangen Tonnekreek, Scheefreevliet en de "Moye Keene". De zuidelijke grens met Standdaarbuiten volgt de bedijking tussen de polder het Oudland en de polder Bloemendaal. De zuidgrens met Zevenbergen volgt de sinds het opspuiten van het industrieterrein verdwenen grens van de - deels nog bestaande - Groote Polder, de Nieuwe Nieuwendijkpolder en Zandberg.

Vervolgens loopt deze grens rechtlijnig door de Nassaupolder en de Arembergpolder. De noordoostelijke grens met Zevenbergen en Hooge en Lage Zwaluwe loopt parallel aan de het Poldervlietje - overblijfsel van de middeleeuwse rivier "de Spranghe" - dat de kom Moerdijk in tweeën deelt. De noordgrens tenslotte wordt gevormd door het Hollands Diep.

Het gebied wordt doorsneden door een aantal waterlopen. In het westelijk gedeelte zijn dit de Tonnekreek, de Bloemendaalsche Vliet in de gelijknamige polder, de Molenvliet en Aalskreek-Bottekreek in de Groote Polder en de Keenehaven. In het oostelijk deel van de gemeente lopen de Roode Vaart en de Molenvliet. De snelweg A17 doorsnijdt het zuidoostelijk deel van de gemeente, evenals de spoorlijn naar het industriegebied die globaal dit wegtracé volgt.

Het grondgebied van Klundert ligt tussen -1 en + 0,5 boven N.A.P. De binnendijken die de verschillende polders scheiden, liggen op circa 2 tot 2,5 meter, terwijl de dijk aan het Hollands Diep tussen de 4,5 en 6 meter boven N.A.P. ligt.

De bodem bestaat uit deels zandige, hier en daar zware klei, afgezet in de middeleeuwen over veen, tengevolge van overstromingen. Een der belangrijkste overstromingen, die de vroeg-middeleeuwse situatie van de heerlijkheid Niervaart zeer verstoord heeft, is de Sint Elisabethsvloed van 1421. Toen werd jonge zeeklei afgezet.

Geleidelijk aan werd het gebied weer op de zee teruggewonnen. De oude nederzettingen en verkaveling keerden uiteraard niet terug.

We onderscheiden grootschalige polders (Groote Polder, Ruigenhil) en kleinere gebieden aan de oevers van waterlopen, die gemakkelijker bedijkt konden worden (Lokkerspolder, Groote Ketel).

De polder Bloemendaal moet al in 1546 voorlopig bekaad zijn, de Groote Polder werd in 1558 ingepolderd, de Ruigenhil in 1564 en de Groote Ketel werd bekaad in 1584.

De Arenbergpolder volgde in 1593-1607. Tussen 1607 en 12 werd de Nassaupolder bedijkt en tussen 1613 en 15 volgen de Westpolder en de Manciapolder. Het Landeke van Hoogstraten kreeg in 1632 een definitieve bedijking.

In 1645-50 volgde de Blokpolder. De Lokkerspolder is vóór 1671 bedijkt en de Keensche Gorzen moeten op het laatst in 1750 bedijkt zijn, waarmee de Keene als waterloop verdween.

De nieuwe Moerdijkpolder bezit nog middeleeuwse verkaveling en is als zodanig bijzonder.

Het Landschap kent de volgende elementen:

- a. De bebouwde kommen van Klundert, Moerdijk, Roodevaart, Noordhoek en Tonnekreek
- b. Het poldergebied met een bedijking en verkaveling die de bovengeschetste bedijkingsgeschiedenis weerspiegelt, in meer of minder regelmatige weg- en perceelsstructuren.
- c. De buitendijkse gebieden ten noordwesten van de Noordschans.
- d. Het grootschalige opgespoten industrieterrein met bijbehorende windsingels en beplantingen.

Het oorspronkelijke ruimtelijke patroon van de twee grootschalige polders, voor een deel bezit der Domeinen, en de vele kleinere polders is nog het beste herkenbaar ten zuiden, westen en noorden van het vestigingsstadje Klundert.

Nederzettingen

Het grondgebied der gemeente omvat verschillende polders, die ieder een eigen planmatige verkaveling hebben, die hoofdzakelijk neerkomt op een ontsluiting vanuit hoofdwegen met haakse zijwegen, terwijl ook over de polderdijk wegen lopen. De boerderijen zijn meestal aan de binnenzijde van deze dijk gesitueerd. Goede voorbeelden zijn de Grootte Polder en de Polder Bloemendaal. In de polders treffen we hier en daar nog restanten aan van oude waterlopen, uit de tijd van voor de inpoldering. Voorbeelden zijn de Scheireevliet in de Grootte Polder en de Molenvliet in de Nassaupolder. De Nieuwe Moerdijkpolder vertoont een onregelmatige bloksgewijze verkaveling met talrijke poldersloten. Vanuit dit door overstromingen gespaarde gebied is de rest van de gemeente na de Elisabethsvloed weer ingepolderd.

De nederzetting Niervaart moet gelegen hebben in het noordwestelijk deel van de Polder Bloemendaal. Hier zijn resten gevonden, terwijl aangenomen wordt dat de heerlijkheid de grenzen van de huidige gemeente had. Ook de nederzetting Overdraghe ten oosten van de Roode vaart zijn geen exacte lokaties meer na te gaan, daar de overstromingen vrijwel alle sporen van de vroegere topografie hebben uitgewist.

Het stadje Klundert in 1558-63 gepland is een goed voorbeeld van een nederzetting van het zogenaamde "Flakkeese type". Haaks op de dijk, gevormd door de Oliemolenstraat, Kaaf en Hoogstraat, liggen aan de beide zijden van de Kreek de Voorstraat en Molenstraat, die door de Brugstraat met elkaar verbonden worden. Beide straten komen respectievelijk uit op de Stadhuis- en Kerkring. Ten oosten en westen lopen de Ooster- en Westerstraat parallel aan Voorstraat en Molenstraat. Deze nederzettingsplattegrond ligt ingesloten binnen de in 1588 voltooide wallen. Vergelijkbaar zijn de niet versterkte nederzettingen Standdaarbuiten en Dinteloord.

De hoofdstructuur is ondanks oorlogsschade en watersnood gaaf bewaard gebleven al is een deel van de Voorstraat rechtgetrokken. Zelfs een deel van de bebouwing aan de Molenstraat, de Voorstraat, de Kerk- en Stadhuisring is behouden gebleven, terwijl de nieuwbouw in Delftse Schooltrant eraan is aangepast. De bebouwing aan weerszijden van de Bottekreek is echter niet teruggekeerd, terwijl over de kreek een gymzaal is gebouwd. De ruimtelijke structuur is goed herkenbaar gebleven, maar tevens aan eigentijdse eisen aangepast.

De vestingwallen zijn gedeeltelijk bewaard gebleven, vooral ten noorden en zuiden. Ten oosten van de kern is het beloop der wallen nog herkenbaar nabij het kerkhof en het Dennenpad. Ten westen zijn op de vroegere omwalling tussen 1870 en 1900 (na de overdracht van de wallen aan de stad in 1806-09) enkele straten aangelegd, onder meer de Steinstraat en de Krugerstraat. Van de oude bebouwing resteert hier nog een enkel eenvoudig woonhuis.

Noordhoek is een kerkdorp dat na de stichting van de kerk in 1921 uitgegroeid is vanuit een klein dijkgehucht. Het plein bij de kerk was al rond 1900 gevormd. De meeste bebouwing is na 1944 vernieuwd. Nabij het dorp treffen we echter nog enkele vlasroterijen aan, herinnering aan de vroeger omvangrijke vlasnijverheid.

Moerdijk is een dijkgehucht dat zijn betekenis ontleende aan het scheepvaartverkeer over het Hollands Diep. Na de bouw van de spoorbrug is het gehucht sterk uitgegroeid rond een tweetal kerken. Ook werd er een omvangrijk pensioonaat gesticht. De oorlogsschade heeft grote verwoestingen aangericht. Het verkeer gaat sinds 1936 via de verkeersbrug langs het dorp heen. Het is hierdoor in belang achteruitgegaan.

Tonnekreek en Roode Vaart zijn dijknederzettingen die bestaan uit woonhuizen en een enkele boerderij. In Roode Vaart bevindt zich enige industrie in de vorm van een scheepswerf.

Noordschans is een vissersnederzetting ontstaan ten westen van een vroegere versterking, het fort Hollandia uit 1628, dat in 1688 nog ten dele bestond. Al vóór 1628 woonden hier aan "De Noortsijde" enige boeren.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

In de gemeente bevindt zich een groot aantal markante boerderijcomplexen. Elk complex is omgeven door windsingels en bestaat meestal uit een fors woonhuis met zaadzolders, een bergschuur met ingebouwde veestal en eventuele andere bijgebouwen als wagenschuur, krattenberging, etc. Vooral de boerderijen gelegen in het gebied van de vroegere heerlijkheid Niervaart, eens bezit van de Nassaus en sinds 1881 beheerd door de dienst der domeinen, komen in zeer grote mate overeen. Ze zijn als pachthoeven gebouwd naar een uniform plan en worden van staatswege onderhouden, waardoor ze gespaard zijn gebleven voor al te ingrijpende wijzigingen.

Deze boerderijen zijn moeilijk dateerbaar, al zullen er vele teruggaan tot de 17e eeuw. Gorsdijk 1 is een complex waarvan het huis met zesruits ramen en snoeilinden uit 1801 dateert. De bijbehorende forse schuur is uit 1920.

Noordhoeksedijk 4 dateert uit 1766 en heeft kleine roede-ramen. Ook hier een hoge zaadzolder en een verbouwde schuur. Stoofdijk 1 is nu gesplitst in een woonhuis en schuur, welke laatste als gemeentewerf wordt gebruikt. Het huis is gedateerd 1853.

Zevenbergseweg 29 uit 1898 toont behalve in raamvormen en details geen wezenlijke verschillen met de bovengenoemde oudere complexen. Bij dit huis hoort een "wederopbouwschuur" in aan de streek aangepaste vormen. De gedenksteen van het herstel van de oorlogsschade draagt het jaartal 1949.

Voorbeelden van vermoedelijk 19e eeuwse gave boerderijcomplexen zijn Blauwe Hoefweg 28 (met nieuwere schuur), Buitendijk West 6 met diverse schuren, Keteldiep 1, Koekoekendijk 10 en 15 (met schuur uit 1936), Lapdijk 16, Tonsedijk 1 en Zevenbergseweg 11.

Zevenbergseweg 30 dateert uit ca 1900 en heeft een zeldzaam houten varkenshok. Pelikaan 2 heeft een "wederopbouwschuur" uit ca. 1950-55 en een woonhuis uit ca. 1930, een variant op het traditionele boerenhuis met de voor de bouwtijd typerende brede goten.

Gorsdijk 5 is een boerderij met twee kleinere vrijstaande schuren en een eenvoudig woonhuis.

Noordschans 52 combineert het woongedeelte met een houten, gepotdekselde schuur. Krugerstraat 42 is een binnen de stad gelegen boerenhuisje met aangebouwde schuur.

Bij sommige boerderijen treffen we kleine landarbeiderswoningen aan, onder meer Lapdijk 15. Losstaande arbeiderswoningen met zadeldaken, treffen we aan in Toniekreek, onder meer no 16 en 24-25. Koekoekendijk 13 is een kleine woning uit de 19e eeuw. Sommige woningen zijn in blokjes van twee gebouwd, onder meer Buitendijk West 2-3 en Noordschans 5-7 uit 1907. Aan de Buitendijk West ligt nog een gave vriendwerkershut of "griendkeet".

Woonhuizen

Van de in de oude stadskern geconcentreerde woonhuizen zijn er in de tweede wereldoorlog vele verwoest. Aan de Voorstraat, Molenstraat, Kerk- en Stadhuisring bevinden zich nog enkele merendeels verbouwde oudere panden. Molenstraat 1 is een eenlaags woonhuis met nieuwe voorgevel en in de zijgevel enige sporen van ouere ramen met ontlastingsbogen. No. 5 is een door de pleisterlaag moeilijk te dateren pand met iets lagere achtergevel, Stadhuisring 4 is sterk verbouwd en moet nog 18e eeuws zijn. Een echt deftig stadshuis met enige empire-elementen is no. 16 uit 1804. De huizen no. 18-19 en 22 zijn 19e eeuws en zeer gewijzigd. Voorstraat 2-6 is een eenlaags pand met 19e eeuws karakter, maar zou eventueel nog oudere resten kunnen bevatten.

Aan de Kerkring bevinden zich enkele fraaie 19e eeuwse huizen met forse kroonlijsten en omlijste ingangen. Het allermooiste voorbeeld is het goed gedetailleerde doktershuis no. 21-22 met symmetrische gevel met ingezwenkte dakrand en kroonlijst. Het driedelige bovenraam, de hardstenen plint en de schuiframen met louvre-luiken geven dit pand allure. No. 2, 20 en 23-25 zijn minder verfijnd, maar zeer karakteristiek voor het straatbeeld van vòòr de oorlogsschade.

De woningen Kerkring 28-30 grenzen met de achtergevels aan de kreek en bevatten zonder enige twijfel achter de 19e eeuws ogende gevels nog ouder muurwerk.

Voorstraat 18 verbergt achter de 19e eeuwse pleistergevel waarschijnlijk ook een ouder huis.

Brugstraat 15 vertoont nadrukkelijke art-nouveau-kenmerken in de topgevel, Voorstraat 12 heeft dergelijke motieven in de curieuze T-ramen en de hanekammen erboven.

Hier en daar bevinden zich in de achterstratem eenvoudige arbeidswoningen, die zich van landarbeiderswoningen eigenlijk alleen onderscheiden door een wat rijkere detaillering in de gootlijsten.

Voorbeelden zijn Hoogstraat 6 en de eenvoudiger panden Grintweg naast 23 B, Stevinstraat 7 en Westerstraat 1.

Aan de Zevenbergseweg tegenover het Kroonwerk Suykerberg vinden we enkele villa-achtige woonhuizen van kort na 1890.

De in de oorlog beschadigde stadsdelen werden opgebouwd in de traditiona-
listische vormen van de Delftse School. Hierdoor bereikte men een goede aan-
sluiting met het oude stratenpatroon. Voorbeelden van dergelijke panden vinden
we aan de Voorstraat en de Molenstraat, met name Molenstraat 7-9 en 27. Ook de
bejaardenwoningen Von Kropffplein 5-8 horen hierbij.
Uit de opbouwperiode na 1950 dateren ook de houten "Zweedse" woningen aan de
Irenestraat en de Molenberglaan.

Kerkelijke gebouwen

Het oudste kerkgebouw is de hervormde kerk in Moerdijk, een in 1815 gebouwd
zaalkerkje met aangebouwde pastorie aan het Wilhelminaplein. De gereformeerde
kerk Von Kropffplein 1 te Klundert dateert uit 1889 maar heeft rond 1955 alle
karakteristieke elementen verloren.

Molenstraat 31-33 is de neogotische katholieke kerk, een werk van C. van Genk
uit 1889, dat in de oorlog de toren verloren heeft. Ernaast ligt een tradi-
tioneel gebouwde pastorie en een kloostercomplex uit ca. 1950-55.

Van de hervormde kerk aan de Kerkring, gebouwd tussen 1738 en 1740 met gebruik-
making van de torenromp van de verbrande voorganger van 1616, bleef na de oorlog
alleen het hardstenen hek over. Het gebouw van 1952 is van A.P. Smits, een
sobere, traditionalistische langgerekt-achthoekige zaalkerk met dakruiter.

De gereformeerde kerk, Grintweg 82, is een rechthoekige zaalkerk in traditionele
vormen, met opzij geplaatste toren.

Het kerkhof aan de Julianastraat is door de watersnoodramp in 1953 verwoest maar
bevat nog enige oudere zerken. De begraafplaats aan de Schanspoort bezit oudere
zerken van de begraafplaats aan de Grindweg en enkele interessante gietijzeren
grafkruisen.

Aan de Blauwe Hoefsweg ligt de joodse begraafplaats uit 1871.

Openbare gebouwen

Het belangrijkste monument van de gemeente is uiteraard het stadhuis aan de
Stadhuisring dat de oorlog overleefd heeft. Het is een goed voorbeeld van rijke
renaissancestijl, vergelijkbaar met onder meer het Mauritshuis in Willemstad.
Beide bouwwerken hebben kruiskozijnen en een overvloedige decoratie in hard-
steen, geconcentreerd rond ramen, bordes en gevelbeëindigingen.

Over de kreek is het kreekgebouw opgetrokken, een combinatie van gymzaal en
badhuis, van belang wegens de opvallende sgrafittoversiering van J.Sjollema, met
voorstellingen van de verwoestingen van Klundert in de oorlog en in 1953.

Industriële en waterstaatkundige objecten

De nijverheid in de gemeente was, uiteraard vòòr de komst van het grootschalige
industrieterrein Moerdijk, geheel gebaseerd op landbouw en scheepvaart.

Noordhoek 21 is een voorbeeld van de voormalige betonnen vlasroterijen met
bakstenen schoorstenen. Een dergelijk gebouw aan de Tonsedijk is eveneens nog
herkenbaar.

Aan de Noordschans ligt buiten de dijk een vroegere houtzagerij uit 1908.

Aan de grintweg 8-12 in Moerdijk bevindt zich een aardappelhandel met een aantal
houten en stenen loodsen.

Steinstraat 19 is een vroeger tabaksfabriekje uit 1924, met een, voor de ontstaans-
tijd opvallend, zichtbaar betonskelet met enige verwijzingen naar een zakelijke
art-decotrant.

Het fraaiste en belangrijkste industriële object is echter de scheepswerf "De hoop der drie gebroeders", in 1847 uit Sprang-Capelle naar hier overgeplaatst. Het sobere woonhuis uit 1940 en de fraai gedetailleerde houten loodsen met geschulpte dakranden zijn zeer opmerkelijk. Ondanks latere verbouwingen en uitbreidingen is nog veel van het oude karakter en van de constructies bewaard gebleven.

De waterstaatkundige relictten zijn voor een deel verbonden met de vestingwerken van Klundert en worden verderop genoemd. Aan de Koekoekendijk 11 bevindt zich een laat-19e eeuwse maal met sluisje.

Aan de Sluisweg bevindt zich een ijzeren ophaalbrug met naoorlogs brugwachtershuisje.

Schansweg 32 is het vroegere landbouwhuis, de vestiging van een vereniging, opgericht ter verbetering van de kennis van de boeren in het "Rentambt Niervaart". Het pand is sterk verbouwd, maar bewaart nog de oude hoofdvorm en de expressieve bakstenen toren in zakelijke art-decostijl.

Vestingwerken en groenelementen

Klundert bezit omvangrijke resten van de oude omwalling van 1548-88 die na de overdracht aan de gemeente deels is ontmanteld en gedeeltelijk hersteld werd. Bij de omwalling horen enige sluisjes bij de Suykerberg en de Verlaatstraat. De bekende muur met de stenen "monniken" bij de Suykerberg geniet enige faam en is onlangs gerestaureerd. De "monniken" moesten het overlopen beletten.

Op de wallen bevindt zich een beplanting, hoofdzakelijk van essen.

Een aantal boerderijen bezit windsingels van essen, populieren en andere bomen. Voorbeelden zijn Pelikaan 2, Koekoekendijk 15 en Tonsedijk 1.

Diverse dijken bezitten een laanbeplanting, aan de Arenbergse Singeldijk nog met de zeldzaam geworden iepen, elders met twee of vier rijen essen. Voorbeelden zijn de Tonsedijk, de Zevenbergseweg en vooral de Lapdijk.

Recent maar markant is de lindebepanting aan de weerszijden van de Bottekreek in het centrum van Klundert, evenals het lindelaantje ten noorden van het stadhuis.